

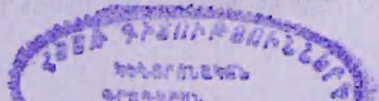
ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒԴՅԱՆ

ԷՋԵՐ ԻՐԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ XIX ԴԱՐՈՒՄ

XVIII դ. վերջին Իրանը վերածվեց միջավատական արյունոտ մրցակցության դաշտի: Պայքարի ասպարեզ էին իջել իրանալեզու գեներալները և թյուրքալեզու դաջարները, Նադիր-շահ Աֆշարի իշխանատենչ ժառանգորդները, խոշոր ցեղերի՝ շահսեննների, քրդերի, թուրքմենների առաջնորդ խաները, որոնք հույս ունեին զավթել եթե ոչ շահական գահը, ապա գեթ առանձին նահանգների՝ Ատրպատականի, Երևանի խանության, Խորասանի, Քրդստանի, Ֆարսի նկատմամբ տիրապետության իրավունքը: Այդ պայքարում բոլոր միջոցները համարվում էին ընդունելի՝ ռազմական ուժը, ահաբեկչությունը, զանգվածային սպանությունները, բնակչության անսամձ կոդուպուտը, ուխտադրժությունը, դավաճանությունը, կաշառքը, մարդկանց գերկարությունը, բարոյական խեղումը, կրոնական մոլեռանդությունը և այլն: Հիրավի, իր դարավոր պատմության ողջ ժամանակահատվածի ընթացքում Իրանը չէր տեսել երկրի բնակչության այնպիսի ոչնչացում և արտադրողական ուժերի ահարկու կործանում, ինչպես նշված շրջանում:

Այդ իրադարձությունների ժամանակ իրանահայությունը օրորվում էր քաղաքական վայրիվերումների հորձանուտում, որպես կանոն գտնվելով կրավորական դիտորդի դերում: Նա չէր կարող հանդես գալ որպես քաղաքական ինքնուրույն գործոն և ինչ որ չափով ազդել իրադարձությունների ընթացքի վրա, հանդիսանալով նախ չնչին փոքրամասնություն, իսկ ապա շարիաթական օրենքը նրան դիտում էր որպես այլապալան ու անհավատ, օրենքի հովանավորությունից դուրս գտնվող իրավագուրկ ռայա, որը ձայնի իրա՛վունք չուներ երկրի քաղաքական գործերում:

Հայ եկեղեցին, Էջմիածնի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, իրավասու չէր միջամտելու իրանահայ քեմի ու նրա հոտի աշխարհիկ-քաղաքական գործերին: Ուստի աշխատում էր գեթ ուժի մեջ թողնել նախկին ժամանակներում իրանական շահերից ստացած հայերի վերաբերյալ իրավունքներն ու արտոնությունները: Իսկ Իրանի հայ համայնքի հոգևորականությունը, ինչպես նաև կրոնական այլ վաքքամասնությունները

հոգևոր դասը (քրիստոնյա-մեստորականներ, գրադաշտականներ և հուդայականներ) ազդեցություն ուներ միայն իր հոտի շրջանակներում և գուրկ էր պետական գործերի վրա ներգործության իրավունքից:

Ձեռնդերի և դաջարների երկարատև գոտեմարտն ի վերջո ավարտվեց դաջարների հաղթանակով, որոնց առաջնորդ Աղա-Մոհամմադ խանը 1796թ. մայիսին Մուղանի դաշտավայրում տեղի ունեցած դուռախաչում հռչակվեց Իրանի շահնշահ, հիմք դնելով դաջարական դինաստիային, որը 130 տարի անընդմեջ կառավարեց Իրանը:

Աղա-Մոհամմադ շահը Իրանում հաստատեց արյունոտ բռնատիրության վարչակարգ: Նրա արշավանքները Ատրպատական, Արևելյան Հայաստան, Վրաստան, Գարաբաղ, Նախիջևան, Կասպից ծովի հարակից շրջանները և այլն, որտեղ ամենուրեք առկա էր հայ հոծ բնակչություն, ուղեկցվում էին անօրինակ դաժանություններով, քաղաքների և գյուղերի կործանմամբ, բնակչության զանգվածային ոչնչացմամբ, գերևարություններով ու ստրկացմամբ:¹ Միայն Թիֆլիս քաղաքից, որտեղ հայերը կազմում էին մեծ զանգված, 1795թ. արշավանքի ժամանակ գերևարվեց և Իրան քշվեց ավելի քան 15 հազար մարդ: Կանանց և աղջիկներին ուղարկում էին հարեմները, իսկ պատանիներին ներքինիացնում էին և դարձնում հարեմների վերակացուներ, ընդգրկում պետական ծառայության մեջ, բանակի շարքերը և այլն: Այս ճանապարհով դաջար իշխանավորները ոչ միայն օգտագործում էին հպատակ ժողովուրդների մտավոր և ֆիզիկական ներուժը, այլև գլխավորապես հայ և վրացի ժողովուրդների հաշվին նորոգում, թարմացնում էին Իրանի բնակչության զենոֆոնդը:² Ուստի մարդորսությունը, գերիներ ձեռք բերելու և «եսիր բազարներում» (ստրկավաճառանոցներում) նրանց վաճառքի միջոցով եկամուտ ստանալու «արհեստը» այդ մուք և անապահով ժամանակներում դարձել էր ամենօրյա զբաղմունք:

Աղա-Մոհամմադ շահի անագործային վարչակարգն ավարտվեց նրա սպանությամբ (1797թ.): Սկսվեց գահը ժառանգած Ֆաթի-Ալի շահի (1798-1834) կառավարման փոթորկուն ժամանակաշրջանը, երբ Իրանը երկու անգամ՝ 1804-1813 և 1826-1828թ.թ. պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի հետ և ճաշակեց պարտության դառնությունը: Արևելյան Հայաստանը դարձավ պատերազմող բանակների մարտի դաշտ, անասելի տառապանքներ պատճառելով հայությանը: Երևանի խանությունից մեծ թվով հայ ընտանիքներ տարագրվեցին բուն Իրանի տարածքը, բազմաթիվ հայ աղջիկներ ու տղաներ վաճառվեցին իրանական իշխանավորներին և ունեղոր անձանց՝ որպես հարեմների հարճեր և ներքինիներ: Գերյալներին պարտադրվում էր իսլամը:

Քրիստոնյա պետության դեմ պատերազմների ժամանակ կրոնական չափանիշներով առաջնորդվող մահմեդական զանգվածի համար հայերը դիտվում էին որպես իրենց թշնամի ռուսների դավաճակից-կողմ-

նակիցներ: Այդ մտայնությունը նրանց մոտ ամրակայվում էր Ռուսաստանի նկատմամբ հայության դրսևորված անսքող համակրանքի բազմակի հարկի ու անհարկի ցուցադրումների պատճառով:

Թուրքմենչայի ռուս-իրանական պայմանագրի (1828թ.) 15-րդ - հոդվածով բուն Իրանի տարածքում ապրող հայերին իրավունք էր տրվում, ցանկության դեպքում, իրենց ընտանիքներով անցնել «ռուսական մարզերը», այսինքն Արևելյան Հայաստան⁷: Սկսվեց հայ բնակչության զանգվածային ներգաղթը հայրենիք: Թավրիզից, Խոյից, Սալմաստից, Ուրմիայից, Մարաղայից և պատմական «Պարսկահայք» նահանգի հայաշատ այլ վայրերից Երևանի և Նախիջևանի նահանգներ տեղափոխվեց շուրջ 40.000 հայ բնակչություն⁸: Նրանց մեծագույն մասը դիմեց այդ քայլին, քանի որ նրանց մեջ դարերի ընթացքում չէր մեռել հայրենիքի կայստղը: Շատերը սրտնեղած ու տառապած պարսկական լծից, ապախոժ ու բարեկեցիկ կյանքի երազանքներ էին փայփայում քրիստոնյա Ռուսաստանի հողում: Իսկ մի մասն էլ հարկադրված էր բռնել գաղթի ճամփան, որովհետև «խաչով էր դիմավորել» ռուսական զորքերին և վախենում էր մահմեդականների վրիժառությունից, թեև Թուրքմենչայի պայմանագրի համաձայն, բոլոր բնակիչներին շնորհված էր «բացարձակ ու կատարյալ ներում»:

1828-1830 թվականներին տեղի ունեցած իրանահայության գաղթը նշանավոր է նրանով, որ դա հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին ներգաղթն էր և առաջին հայահավաքը, որը կոչված էր նոր շունչ ու կենսունակություն հաղորդել XVII դարում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից կազմակերպված հայերի բռնի տարագրության հետևանքով հայությունից դատարկված Արևելյան Հայաստանին, որտեղ անցած երկու հարյուրամյակների ընթացքում բազմացել ու արմատներ էին նետել քյուրքալեզու և իրանալեզու բազմաթիվ վաչկատուն ու կիսաքոչվոր ցեղեր:

Քանի որ «ռուսական մարզեր» ներգաղթողների ջախջախիչ մեծամասնությունը Ատրպատականի հայերն էին, ուստի այդ նահանգի հայ բնակչության թվաքանակը կտրուկ կընատվեց: Դա տեղի ունեցավ այնպիսի չափերով, որ ըստ էության Ատրպատականը, որը հանդիսանում էր հայ աչքի ընկնող գաղթօջախներից մեկը, հայաթափ եղավ: Հարավային Իրանի, մասնավորապես Նոր Ջուղայի հայությունը, մասնակից չեղավ այդ գաղթին, գլխավորապես տեղի հեռավորության, նաև այն պատճառով, որ իր գաղթավայրը Հնդկաստանն էր և ավելի արևելք՝ Ճավան, Սինգապուրը, Միանը, Բիրման, Չինաստանը, մասամբ նաև Մերձավոր Արևելքի երկրներն ու Եվրոպան:

Իրանական իշխանությունները և հատկապես գահաժառանգ Աբբաս Միրզան, որին պատկանում էր Ատրպատականի դոմենը, լրջորեն մտահոգված էր նրանով, որ իր ժառանգական կալվածքը զրկվում է աշխատող, հարկատու և օրինապահ տարրից: Ուստի նա փորձում էր հա-

մոգել հայերին «չգայթակղվել ռուսների խոստումներով» և «չքել երկիրը», խոստանալով լրացուցիչ արտոնություններ և իրավունքներ⁵։ Իսկապես, մա շտապեց Թավրիզի հայ վաճառականներին շնորհել մի շարք լրացուցիչ առանձնաշնորհումներ, իսկ իրանահայ հոգևորականությանը՝ նոր արտոնություններ։ Թագաժառանգը միջոցներ հատկացրեց Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդանիստ կենտրոն Սր. Թադեի (Սր. Թադևոս Առաքյալ) վանքի վերանորոգման համար։ Նա հուլյսեր էր փայփայում, որ իր այդ քաղաքականության շնորհիվ Ատրպատականի և Նոր Ջուղայի հայկական թեմերի առաջնորդարանները ձեռք կբերեն ինքնավար կարգավիճակ և կվերանա մրանց անմիջական կախումը Ռուսաստանին անցած տարածքում գտնվող Էջմիածնից⁶։ Առհասարակ Աբբաս-Սիրզան, որն անկասկած XIX դ. առաջին քառորդի Իրանի ականավոր քաղաքական դեմքերից մեկն էր⁷, հանդիսանում էր տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության ամենաեռանդուն հակառակորդներից մեկը⁸։ «Ռուսական մարզում» Ռուսաստանի համակիր հայության թվաքանակի ստվարացման մեջ մա տեսնում էր Իրանի պետական շահերի տեսակետից անցանկալի բան։ Նրա հետ այդ հարցում կատարելապես համակարծիք էին անգլիացիները, որոնք հորդորում էին գահաժառանգին կանոնակարգել ու նվազեցնել հայերից զանձվող հարկերի չափը, պահպանել հայկական եկեղեցիների հարկային իմունիտետը, ավելի ուշադիր լինել «քրիստոնյա հպատակների» նկատմամբ և այլն։ Անգլիացիների այդ մտահոգությունների պատճառները միայն տարածաշրջանում մրցակից ու ախտյան Ռուսաստանի դիրքերի թուլացումը չէր։ Անգլիան եռանդուն ջանքեր էր գործադրում իրանահայությանը վերցնելու իր հովանավորության տակ, ձգտելով այդ հարցում կանխել Ռուսաստանին։ Պատահական չէ, որ արդեն XIX դ. 20-ական թվականներին Հյուսիսային Իրանի հայության շրջանում անգլիկանյան և բողոքական միսիոներները եռանդուն գործունեություն էին ծավալել հայերի շրջանում, մրանց քրիտանական հոգևոր ու քաղաքական ազդեցության տակ դնելու համար։ Եվրոպական ու ամերիկյան միսիոներական կենտրոնների կարծիքով սկսվում էր արևելքում քրիստոնեությունը տարածելու նոր դարաշրջան։

Ուշագրավ է նշել, որ Ատրպատականի հայ գաղթօջախում ևս կային գործիչներ, պանք մտահոգված լինելով այդ երկրամասի հայ համայնքի ապագայի հարցով և միաժամանակ չցանկանալով սրել պարսկական իշխանությունների մոտ հպատակ հայ բնակչության նկատմամբ գոյացած բացասական նստվածքը, դեմ էին հայերի զանգվածային գաղթին դեպի ռուսների կողմից «գրավյալ հողերը»։ Նման գործիչներից մեկն էր նաև Ս. Բարթոլոմեոս վանքի վանահայր Իսրայել եպիսկոպոսը¹⁰։

Հմայած այն հանգամանքին, որ այլադավանների գործունեության ասպարեզը Իրանում խիստ սահմանափակ էր, նրանք չէին կարող զբաղեցնել զինվորական ու վարչական պաշտոններ, քանի որ օրենքը արգելում էր այլադավանին իշխել մահմեդականի նկատմամբ, Աբբաս-Սիրզան երբեմն շրջանցում էր այդ կարգը: Այսպես, առաջին ռուս-իրանական պատերազմից հետո, երբ ռուսական բանակից փախած ռազմագերիներից ու դասալիքներից մոտ 300 զինվորներ որոշեցին մնալ Իրանում և ծառայել Աբբաս-Սիրզայի բանակում, վերջինս հրամայեց ստեղծել հատուկ քրիստոնեական գումարտակ Սամսոն Մակինցկի (Մակինցյանի) գլխավորությամբ: Գահաժառանգը հրամայեց Ասլամաստի հայ համայնքին, այդ ռազմագերիներին կնության տալ հայ աղջիկներ: Ի դեպ, Սամսոն Մակինցկին խիզախության ու ռազմական ծառայությունների համար շնորհվեց խանի տիտղոս¹⁾:

Կասկածից վեր է, որ ռուս-իրանական պատերազմները հայ ժողովրդի հետագա պատմական ճակատագրի համար անուրանալի դրական ձեռքբերումներից բացի ունեցան մալ բացասական լիցք պարունակող հետևանքներ: Այդ պատերազմներում Ռուսաստանի տարած հաղթանակների հետևանքով իրանահայության և Անդրկովկասի հայության միջև անմիջական շփումներն ընդհատվեցին և հայությունը Արաքս գետով բաժանվեց երկու առանձին հատվածների՝ «Պարսկահայաստանի» և «Ռուսահայաստանի»: Եթե դրան ավելացնենք մալ «Թուրքահայաստանի» գոյությունը, ապա պարզ կդառնա, թե դա ինչպիսի անջրպետ էր հայ ժողովրդի քաղաքական զարգացման, նրա ազգային ինքնագիտակցության հասունացման և ազգային համախմբման (կոնսոլիդացման) ճանապարհին:

Սակայն պատմության առեղծվածների թվին կարելի է դասել այն իրողությունը, որ մուլնիսկ մնան արտառոց ու հակաբնական պայմաններում անգամ, հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների միջև հոգեկան, բարոյական ու մշակութային կապերը երբեք չխզվեցին և հայությունը դրսևորեց զարմանալի կենսունակություն, ապրելու, հաբատելու բացառիկ կամք: Հայության այդ երեք հատվածներն, անշուշտ, տարբերվում էին մեկը մյուսից տնտեսական, քաղաքական, բարոյա-հոգեբանական և այլ հատկանիշներով և յուրաքանչյուր խմբի ինտելեկտուալ և քաղաքական առաջնորդները յուրացրել էին իրենց բնակության վայր հանդիսացող պետությունների արժեքներն ու սովորույթները, դրանց մեջ դնելով իրենց սեփականը, ազգայինը: Անկասկած հայության երեք հատվածներին միավորող հզոր գործոններ էին նրանց լեզվական, մշակութային, կրոնական և այլ բնույթի ընդհանրությունները, իսկ ամենակարևորը պատմական միասնական հեռանկարի զգացողությունը:

Ուշագրավ է մալ, որ Կովկասյան Հայաստանի և Իրանի հայության միջև կապող օղակի դեր էր խաղում թուրքալեզու բնակչություն ունե-

ցող Ատրպատականը և հայերի ու ազերի թուրքերի միջև ազգամիջյան շփումների լեզուն էլ հանդիսանում էր թուրքերենը:

Հնուց անտի, Իրանի հայ համայնքը օգտվել է իրանական կառավարության հովանավորությունից և իրանական ժողովրդի հյուրընկալ, ասպնջական վերաբերմունքից: Ֆաթի-Ալի շահը ևս հայերին համարում էր պետության համար օգտավետ տարր, ուստի աշխատում էր նրանց բնակության համար ստեղծել տանելի ու բնականոն պայմաններ: Պետության ղեկը իր ձեռքը վերցնելուց հետո նա սկսեց վարչական խստություններ բանեցնել ինքնագլուխ ու անսամձ տարրերի դեմ հայերի իրավունքներն ու պատիվը պաշտպանելու համար, հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը ազատում էր հարկերից, դրամական նպաստներ էր շնորհում նրանց, հրովարտականք հրապարակում նախորդ շահերի կողմից հայկական կղերին հատկացված իրավունքներն ու արտոնությունները վերահաստատելու ուղղությամբ և այլն: «Ի ժառանգել Ֆաթալիշահի զթագատրութիւնն պարսից անդորրացալ և Ջուղայ, և հարստահարութիւնք՝ կեղեքումք՝ տուգանք տարապարտուց և վիշտք ի կողմանէ Տերութեան տեղի տուեալ հեռացան յաւերակսց Ջուղայո: Քաղցր ակնակութիւն ունեցալ Արքայն առ ազգն հայոց և յամի 1832թ. շնորհեաց Ամենափրկչեան վանին զհրովարտակ շնորհելոյ յամի 262 թուման պարզև, որով ամենայն վանքական կալուածք զերծ ի հարկացն եղեն», - գրում է Նոր Ջուղայի պատմիչը¹²:

Ընդհանրապես քրիստոնյա բնակչության մեջ իրենց թվաքանակի մեծ լինելու, ավելի լավ մյուսական պայմաններ ունենալու (հարուստ վաճառականների ու արհեստավորների խավը հայերի մոտ կազմում էր նշանակալի տոկոս), համեմատաբար ազդու քաղաքական կշռի (շահին օգնում էին դրամով, ինչպես սեղանավոր-ամիրաները Արևմտյան Հայաստանում, կատարում էին արքունիքի դիվանագիտական և այլ կարգի հանձնարարությունները), հայ եկեղեցու կողմից ինչ-որ չափով պաշտպանությամբ զմեռելու, մահմեդականություն ընդունած նշանավոր ու ազդեցիկ հայերի (Մանուչեհր-խան և ուրիշներ) և այլ պատճառների հետևանքով Իրանում հայերը գտնվում էին ավելի բարվոք վիճակում, քան մյուս ազգային փոքրամասնությունները¹³:

Սակայն իրողությունն է նաև այն, որ ընդհանուր առմամբ Իրանի ոչ մահմեդական բնակչությունը՝ քրիստոնյաները (հայերն ու ասորիները), վայաերը (գյաբրերը կամ զրադաշտականները) և խուդայականները գտնվում էին նվաստացուցիչ վիճակում: Նրանց համար կային շարիաթական օրենսդրությունից բխող բազմաթիվ սահմանափակումներ: Օրինակ, հայը չէր կարող հագնել պարսկական զգեստ (աբու), չէր կարող տանից դուրս գալ անձրևոտ օրերին, որպեսզի իր վրայի ջրով «չպղծի» մահմեդականներին, փողոցով անցնել ձի հեծած, շուկայում դիպչել մի քանի սննդամթերքների (շարիաթի օրենքով մահմեդականը իրավունք

չունենալու օրինակները, որին «անհավատ քրիստոնյա» ձեռք էր կալել, հայերին արգելված էր մսագործությամբ և քաց մշակման հետ կապված մյուս մասնագիտություններով զբաղվել, սակայն նրանք կալող էին զբաղվել Իրանում արգելված կամ հարգանք չվայելող արհեստներով՝ զինեղործությամբ, ամասուններին մաշկագերծ անելու գործով, կաշեգործությամբ և այլն)։

Մահմեդականի հանդիպելիս հայը պետք է ողջուներ նրան և զիջեր ճանապարհը, հայերը իրավունք չունեին կառուցել ավելի բարձր տներ, քան իրենց հարևան մահմեդականների տներն էին, իրավունք չունեին մզկիթներից բարձր եկեղեցիներ կառուցել, նրանք կարող էին ազատորեն դավանել իրենց կրոնը, սակայն «լուռ ու հանգիստ» ձևով, այսինքն չէին կարող կոչմակ հնչեցնել (ուստի զանգի փոխարեն օգտագործում էին փայտի մի կտոր), կազմակերպել աղմկալից կրոնական արարողություններ և այլն։

Այլադավաններին արգելված էր մեկ հավատից անցնել մյուսին, բացի իսլամից։ Եթե մահմեդականին թեկուզ սխալմամբ անվանեին «մասիհի» (քրիստոնյա) կամ «յահուդի» (հրեա, հուդայական), վիրավորանքի համար հարուցվում էր քրեական գործ։ Բռնի հավատափոխության դեպքերը XIX դարում ևս շարունակում էին գոյություն ունենալ, սակայն չէին կրում զանգվածային բնույթ։ Անհրաժեշտության դեպքում ոչ մահմեդականները դիմում էին իրենց իսկական հայացքները թաքցնելու Իրանում օրինականացված սկզբունքին («թաքիյա»), որը լայնորեն կիրառվում էր շիիթ-մահմեդականների շրջանում։ Որպեսզի մահմեդական միջավայրում կարողանան պահպանել իրենց կյանքն ու գույքը, քրիստոնյաներն ու հուդայականները ստիպված էին վերին աստիճանի ճկունորեն վերաբերվել դավանական խնդիրների նկատմամբ։ Նրանք ապրում էին փակ, մեկուսացված կյանքով։ Նրանց շփումները մահմեդականների հետ սահմանափակ էր՝ միայն աշխատանքի բերումով։ Այլստիպանի և մահմեդականի միջև վեճ առաջանալու դեպքում այն լուծվում էր մահմեդական դատավորի՝ դադիի միջոցով՝ ըստ շարիաթի։ Սովորական երևույթ էր, երբ մահմեդականները քրիստոնյա կանանց հետ ամուսնանալու համար նրանց պարտադրում էին իսլամը։

Այլադավանները բանակում ծառայելու և զենք կրելու իրավունք չունեին, չէին կարող զբաղեցնել զինվորական ու վարչական պաշտոններ, քանի որ օրենքը արգելում էր այլադավանին իշխել մահմեդականի նկատմամբ։ Մեկ պետության տարածքում համատեղ կյանքը մշակել էր մահմեդականների ու այլադավանների միջև հարաբերությունների որոշակի նորմեր, որոնք պահպանվում էին և՛ իշխանությունների և՛ բնակչության կողմից։ Ուստի ազգային-կրոնական փոքրամասնությունները (այլադավանները) աշխատում էին ապրել հավաքական կյանքով, միևնույն բնակավայրերում ու թաղամասերում, որպեսզի անհրաժեշ-

տության դեպքում կարողանան պաշտպանվել հալածանքներից ու ջարդերից: Օրինակ, Թավրիզում հայութունը հավաքվել էր քաղաքի կենտրոնում և բերդի վերածել իրենց թաղամասը՝ այն անվանելով «Բերդաթաղ» կամ «Ղալա» (թուրքերեն բերդ Վ.Բ.): Թաղը վտանգից ազատ պահելու համար ձեռնակվել էին ապահովության զանազան միջոցներ, մասնավորապես կառուցվել էին ամրակոտ պատեր և երկաթյա դարպասներ: Հայ համայնքին սպառնացող վտանգի դեպքում այդ դարպասները փակվում էին: Ուշագրավ է նշել, որ Բերդաթաղ թաղամասում էին հաստատվել նաև օտարերկրյա հյուպատոսները և առհասարակ եվրոպացիները, որպես առավել անվտանգ վայր:

Հետագայում Թավրիզի հայ բնակչությունը աստիճաբար աճելով դուրս է գալիս Բերդաթաղի սահմաններից և տարածվում հարևան Լիլավիս թաղում, որտեղ 1845թ. կառուցվում է Ս. Սարգիս եկեղեցին: Իսկ մինչ այդ՝ 1782թ. կառուցվել էր Ղալայի Ս. Աստվածածին մայր եկեղեցին:

XIXդ. ընթացքում, չնայած կառավարության կողմից հայերի նկատմամբ իրականացվող հովանավորողական քաղաքականությանը, պարբերաբար բռնկում էին քրիստոնյա բնակչության ջարդեր, որոնց պատճառը կարող էր լինել նախանձը հայ հաջողակ վաճառականների նկատմամբ, նրանց ունեցվածքին տիրանալու ձգտումը, կամ պարզապես մահմեդականի և քրիստոնյայի միջև դատարկ վեճը, որը ճարպկորեն ուռճացվում ու օգտագործվում էր շփոթական հոգևորականության ու տեղական իշխանությունների կողմից:

Ինչպես հարևան Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ հայ ամիրաները կառավարության գիտությամբ ու հանձնարարությամբ զբաղվում էին բնակչությունից հարկահավաքման գործով, XIX դարում Իրանում ևս մի խումբ հայեր ներգրավված էին նման զբաղմունքի մեջ: Սակայն իսլամական կրոնական աստիճանակարգի բարձրագույն ներկայացուցիչները (մոջթեհիդները) շահին ուղղված հեռագրերում զանգատվում էին, որ մահմեդականների շրջանում «անահավատների» հարկահավաքման գործով զբաղվելը հակասում է իսլամի օրենքներին¹⁴: Որպես կանոն, նման բողոքների անպատասխան թողնելուն հետևում էին իսլամական մոլեռանդության պոռթկումները:

Առկա էր մի օրինաչափություն, երբ մահմեդականների բախումները քրիստոնյաների հետ ավելի հաճախակի տեղի էին ունենում երաշտի ու սովի տարիներին: 1807թ. Թավրիզում մոլեռանդ ամբոխը մուլաների գլխավորությամբ հարձակում գործեց հայկական եկեղեցիների և հայերին պատկանող վաճառատների վրա: Շնորհիվ թագաժառանգ Արբաս-Սիբգայի վճռական միջամտության, այդ միջադեպը արագ արմատախիլ արվեց¹⁵: 1815թ. մեծ երաշտի տարին Թեհրանի շեյխ-ուլ-իսլամը իր շուրջը հավաքեց մոլեռանդ ամբոխին և ասելով, որ երաշտի պատճառը հայերի բաց արած սրճարաններն ու զինետներն են, հարձակումներ

կազմակերպեց հայերի վրա. կողոպուտի մատնելով նրանց տներն ու խանութները, այրելով եկեղեցիները և այլն¹⁶: Հաճախ հայերին, ասորիներին, փարսերին ու հրեաներին հալածանքների ենթարկելու համար օգտագործում էին նաև քաղաքների ապադասակարգայնացված տարրերին «լոթիներին» (պարսկերեն «լութի») այս կամ այն անձին ունեզրկելու համար¹⁷: Լութիները ահավոր աղմուկ-աղաղակով հարձակվում էին այլադավանների թաղամասերի վրա, կողոպուտում և այրում տները, սպանում նրանց բնակիչներին:

1848թ. հունիսի 4-ին Թավրիզի փողոցային տականքները և «բազարի» ամբոխը ահավոր գոռում-գոչումով և հայերի հասցեին սպառնալիքներով, որոնք իբր թե վիրավորել են ուղղադավան մահմեդականների կրոնական զգացմունքները, շարժվեցին հայկական թաղամասերը կործանելու համար: Դա XIX դարի կեսերին Իրանում հակաքրիստոնեական ամենախռշտ ելույթներից մեկն էր: Եղան նաև սպանվածներ: Գահաժառանգի արքունիքի ռազմական մինիստր Միրզա Թադի խան Ամիր Նեզամը ստիպված էր ռազմական ուժով ճնշել այդ խռովությունը¹⁸: Հակահայկական մի նոր պայթյուն տեղի ունեցավ 1850թ. ապրիլին, դարձյալ Թավրիզում: Սկսեցին հնչել սպառնալիքներ բոլոր քրիստոնյաներին սպանելու մասին: Եղան հայերի բռնի մահմեդականացման դեպքեր:

Նմանատիպ հակահայկական ելույթներ տեղի էին ունենում նաև Իրանի այլ քաղաքներում: Այսպես, 1848-1849թ.թ. Սպահանում իշխանությունը հափշտակած ռմն Միրզա Աբդոլ Հոսեյին լոթիների ու ավազակախմբերի գլուխ անցած սկսեց ահաբեկել քաղաքի հայ բնակչությանը, կողոպուտել հայ վաճառականներին և այլն: 1851թ. Թեհրանում լոթիները տակն ու վրա արեցին հայկական թաղամասը, որն ուղեկցվեց հայ բնակչության ջարդով¹⁹: 1828թ. մի մահմեդական Նոր Ջուղայում զինարքունիքի հետո մահանում է: Ամնիջապես հայերը մեղադրվում են նրա սպանության մեջ: Ստեղծվում է հայկական ջարդի սպառնալիք: Հայերը ստիպված են լինում Նոր Ջուղայի Ամենամիբկլյան վանքին պատկանող Մշադբյուր կոչված գյուղը նվիրել «իմամջոմա դենայետին», որպեսզի նա դատական հետապնդման չենթարկի ջուղայեցիներին և ամբոխին չհրահրի հայերի դեմ²⁰: 1890թ. Շիրազում հաջի Սեյրեդ Ալի Աբբաս անունով մի մուլա կոչ է անում քրիստոնյաններին վճռել երկրից²¹:

Կարելի է բերել ևս բազմաթիվ նման փաստեր: Պարսից շահերը աշխատում էին զույգել անսանձ տարերին և պաշտպանել իրենց այլադավան հպատակներին: Այսպես, 1842թ. Ֆաթի-Ալի շահը անձամբ բանակի գլուխ անցած մի ամբողջ ռազմական արշավանք կազմակերպեց դեպի Սպահան՝ հայ բնակչությանը հարստահարող ու նեղող այդ տարրերին պատժելու համար: Չերբակալելով ավազակների և անկարգությունների գլխավորներին, շահը հրամայում է չարաչար պատժել նրանց խեղդելով, գլխատելով, շղթայակապ ուղարկելով Թեհրան: Նա հրամա-

յում է խռովարար ավագակ հաջի Հւշիմի աշքերը հանել: Երբ վերջինս խոստանում է տասը հազար թուման ընծայել շահին, որ իրեն չկուրացնեն, Ֆաթի-Ալի շահը պատասխանում է. «Հաջի Հւշիմ խան, ես քեզ սպանել կտայի, որ մեկ անգամ ընդմիշտ ազատվեիր աշխարհիս ցավերից... Բայց ավելի լավ է աշքերդ բրել տամ, որ մնացյալ օրերդ աշխարհի վրա վշտով, դառնությամբ և ապաշխարհությամբ անց կացնես և մեղքերդ քավես, որ էլ այն կյանքում դժոխքը չերթաս»:

Հայերին հովանավորելու քաղաքականություն էր վարում նաև Մոհամմադ շահը (1834-1848): Ընդառաջելով Նոր Ջուղայի թեմակալ Խաչատրյանի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսի բողոքին, 1844թ. նա հրամայեց հայերին վերադարձնել նրանցից բռնագրավված եկեղեցին և պետական միջոցներով վերանորոգել այն²²: s

XIXդ. երկրորդ կեսին, Նասր-էդ-Դին (1848-1896) և Մոհաֆֆար-էդ-Դին (1896-1906) շահերի կառավարման շրջանում իրանահայության վիճակում տեղի ունեցան դրական ամուրիվ կարևոր փոփոխություններ: Իրանի այդ երկու տիրակալները աշխատում էին մղում տալ հայության գործարար և հոգևոր եռանդին ու ակտիվությանը: Երկիրը տնտեսական լճացման վիճակից դուրս բերելու, արհեստներն ու առևտուրը խթանելու նպատակով նրանք հրապարակեցին մի շարք ֆիրմաներ (հրամանագրեր), որոնցով վերջ էր տրվում հայերի նկատմամբ եղած մի շարք սահմանափակումներին, արգելվում էր նրանց բռնի հավատափոխությունը, կանոնավորվում էր հայ քաղաքային և գյուղական բնակչությանից զանձվող հարկահավաքման գործը, օրինականացվում էին հայ եկեղեցիների կալվածքները և այլն: Հայերին նորից վստահվեցին արքունի և պետական բարձր պաշտոններ: Մի խոսքով օրենսդրական կարգով հայերը վերցվեցին պետության հովանավորության տակ և ձեռք բերեցին «հավատարիմ ժողովրդի» կարգավիճակ: Նասր-էդ-Դին շահը հրապարակեց մի հրովարտակ, որտեղ ասվում էր, որ «հայերը լավ հպատակներ են, տերության հավատարիմ քաղաքացիներ»: Նա նաև միջոցներ տրամադրեց Նոր Ջուղայի հայկական դպրոցները վերանորոգելու համար, 1858թ. հրապարակեց հրամանագիր, որով պահպանվում էին նախկին շահերի կողմից Իրանի հայ համայնքին հատկացված իրավունքներն ու արտոնությունները, 1879թ. 100 հազար թուման հատկացրեց Նոր Ջուղայի հայոց Առաջնորդարանին, և այլն²³:

Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ հոգևորականության դիրքորոշման մեջ ևս դեպի հայերը տեղի ունեցավ որոշակի շրջադարձ: Հակառակ նրան, որ առհասարակ Իրանում բարձր շիիթական հոգևորականությունը բռնում պայքարի մեջ էր արքունիքի դեմ, որը ջանքեր էր գործադրում թուլացնելու կղերի տիրապետող ազդեցությունը, վերջինը հայության հանդեպ ցույց տված իր վերաբերմունքով կատարելապես համերաշխ էր ընթանում պալատի հետ: Այսինքն՝ նա էլ հովանավորում ու

պաշտպանում էր հայությանը, մինչդեռ պալատի դեմ մղած իր պայքարի մեջ նա կարող էր շահերի և կառավարության այդ քաղաքականությանը կրոնական գումափոխում տալով՝ հատուկ մի գեմք դարձնել իր համար, ինչպես դա անում էր, օրինակ. XIXդ. առաջին երեսնամյակին:

Բարձրագույն շիիթական հոգևորականության այս դիրքը նախ կարելի է բացատրել նրանով, որ նա իր իսկական իմաստով էր գործադրում Ղուրանի հրահանգները հարգանքով վերաբերվելու վերաբերյալ Սուրբ Դիրք («Քիթաբ») ունեցող ժողովուրդների նկատմամբ: Եվ երկրորդ, ամբողջից բարձր կանգնած, ավելի կրթված ու զարգացած շիիթական բայձր հեղինակությունները գնահատում էին հայության մատուցած ծառայությունները Իրանին և հաճախ չեզոքացնում նրա դեմ նյութված դավադրություններն ու հակահայ շարժումները և դրանով իսկ համեմատաբար դրացիական խաղաղ մթնոլորտ ստեղծում հայերի ու պարսիկների միջև: Հատկանշական է, որ այդ երևույթը բնորոշ է նաև Ատրպատականում:

Ճշմարիտ է նաև, որ հայ և իրանական ժաղովուրդների միջև մերձեցման պայմաններ էր ստեղծում նաև հայությունը, իր վերին աստիճանի օրինապահ ընթացքով և գնահատելի ծառայություններով երկրի տնտեսական, կրթական-մշակութային և քաղաքական մարզերում:

Միաժամանակ տեղին է նշել, որ իրենց հերթին հայերը անդադրում կերպով պայքարում էին իրենց իրավունքների համար, ջանալով գեթ ինչ-որ չափով կրճատել իրենց համար սահմանված սահմանափակումները: Օրինակ, Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդ Գևորգ եպիսկոպոսը 1855թ. հուլիսի 27-ին Նասր-է-Դին շահին ներկայացնում է մի բողոքագիր՝ իրանահայ համայնքների ծանր դրության մասին, առաջարկելով մի շարք միջոցառումներ, որոնք անհրաժեշտ են կիրառել իրանահայ գաղթօջախները անկումից դուրս բերելու համար: Մասնավորապես նա խնդրում էր վերացնել «Իմամ Ջաֆար»-ի օրենքը, ըստ որի հավատալովիս հայը դառնում էր քրիստոնյա հարազատների ունեցվածքի միակ ժառանգորդը, արգելել հայերի հավատափոխությունը, վերջ տալ կալվածատերերի բռնություններին ու անօրինականություններին հայ գյուղացիության նկատմամբ, արգելել մահմեդականների կողմից հայ աղջիկների փախցնելը և առևանգողներին պատժել, սիրով վարվել հայատակ հայերի հետ, արգելել անգափակ հայ մարդկանց գույքի գրավումը, թույլ տալ, որ հայ եկեղեցիները զանգակ հնչեցնեն, օրինականացնել հայ եկեղեցիների կալվածքները, թույլ չտալ ամերիկյան միսիոներներին քարոզչությամբ զբաղվելու Իրանում, օգնել Թավրիզի հայկական դպրոցին 250 թուման նպաստով և այլն²⁴:

Շահն ընդառաջել է Գևորգ եպիսկոպոսի խնդրանքին և խոստացել բավարարելու նրա առաջադրած բոլոր պահանջները, բացառությամբ մեկի, եկեղեցիների զանգահարության թույլտվություն տալը, մտա-

վախություն ունենալով, որ մոլեռանդ ամբոխը կարող է գրգռվել հայերի դեմ²⁵:

Իրանահայությանը դրությունը բարելավելու նպատակով Նասրեդին-Ղին շահին է դիմել նաև Նոր Ջուղայի թեմի առաջնորդ Թադեոս վարդապետ Բեկնազարյանը (1851-1863): Նա կարողացել է համոզել արքունիքին, որ պարսկահայերը ազատվեն գորսկոչից, նվազեցվեն նոր Ջուղայի և Փերիայի հայ բնակչության հարկերը, վերջ տրվեն պարսկական տեղական իշխանությունների շահատակություններին, որոնք «կանոնատրայալ» տուրքերից բացի շորթում էին նաև «տուրս զանկանոնառքեալս», այսինքն սահմանված հարկերից ավելին²⁶: Իրանական արքունիքը ընդառաջ է գնացել այդ խնդրանքներին:

XIX դ. 90-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից կազմակերպած հայերի զանգվածային ջարդերի ժամանակ, իրանական կառավարությունը ամառգել թույլատրում էր հայ փախստականներին անցնելու իրանական սահմանը և ապաստան գտնելու Իրանի հյուրընկալ հողում: Թեև դա թուրքական և իրանական իշխանությունների միջև տեղիք էր տալիս սուր քաղաքական վեճերի ու առճակատման և թուրքերը մույնիսկ սահմանային մի քանի կետերում կենտրոնացրին զորքեր Իրանի տարածքը ներխուժելու սպառնալիքով, բայց դա հետ չկանգնեցրեց իրանական կառավարությանը, որը թուրքերին պատասխանեց իրանա-թուրքական սահմանների մոտ խոշոր ռազմական ուժեր կենտրոնացնելով: Պարսիկ պատմաբան Խոսրով Չաքերին իրավացիորեն նշում է, որ Իրանում այդ ժամանակ պետությունը հովանավորում ու պաշտպանում էր հայերին մույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք Իրանի տարածքն օգտագործելով «հայդուկային պատերազմ էին մղում թուրքերի դեմ»²⁷:

Պատահական չէ, որ 1900 թ. թվով 20 լոնդոնաբնակ իրանահայեր Մոզաֆֆար-եդ-Ղին շահի անունով գրում են մի նամակ, որտեղ իրենց երախտագիտությունն ու շնորհակալությունն էին հայտնում իրանական կառավարության կողմից հայության նկատմամբ ցուցաբերած համակիր դիրքորոշման և առհասարակ իրանահայ համայնքի նկատմամբ հովանավորողական քաղաքականություն վարելու համար²⁸:

XIXդ. երկրորդ կեսին իրանական կառավարության հայանպաստ քաղաքականության խոստում վկայությունը կարող է հանդիսանալ նաև Իրանի հայ բնակչության արագ աճը: Եթե XIX դ. 50-60-ական թվականներին Իրանում կար շուրջ 20 հազար հայ բնակիչ, ապա 1890 թ. այն արդեն կազմում էր 80 հազար²⁹:

XIXդ. սկզբին իրանահայերի հոգևոր-հասարակական կյանքը կենտրոնացված էր երկու թեմերում՝ Ատրպատականի (կենտրոնը Ս. Թադեոսի կամ Թադեի վանքը, որտեղ հաստատված էր Ատրպատականի թեմակալի աթոռանիստը): 1833 թվականից Ատրպատականի թեմի

կենտրոնը փոխադրվում է Թավրիզ (դա իրագործվել է Սահակ եպիսկոպոս Սաթունյանի օրոք):

Մյուս թեմը դա Իրանա-Հնդկաստանի թեմն էր Նոր Ջուղա կենտրոնավ: Այն ընդգրկում էր նաև Հնդկաստանում, Աֆղանստանում և Հեռավոր Արևելքում գտնվող հայկական գաղթօջախները: Հարկ է նշել, որ եթե հյուսիսային իրանահայությունը գտնվում էր ռուսական, ֆրանսիական, մասամբ նաև գերմանական մշակութային ազդեցության ներքո, ապա հարավային իրանայությունը բացառապես անգլիական³⁰:

Իրանի հայ համայնքի ինքնավարության մարմիններն են հանդիսացել թեմական առաջնորդները: Հայկական թեմերը ենթարկվում էին Էջմիածնի կաթողիկոսին (մինչև 1828թ. Էջմիածինը գտնվում էր դաջարների իշխանության ներքո): Ճիշտ է, ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո Էջմիածնի ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը այլևս - նախկինի պես չէր կարող անմիջականորեն զբաղվել Իրանի հայ համայնքի գործերով, սակայն դրանով հանդերձ, իրանական իշխանությունները հարգանքով էին վերաբերվում Էջմիածնի նկատմամբ և ընդունում էին նրա հոգևոր իշխանությունը Իրանի հայ գաղութի նկատմամբ: Վերջինս իր դատաիրավական հարցերը լուծում էր հայ Առաքելական եկեղեցու իրավական նորմերի և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հիման վրա: Հոգևոր առաջնորդը իրավունք ուներ դատել համայնքի անդամներին, պատժել կրոնազանցներին (բայց ոչ մահմեդականություն ընդունածներին): Ամուսնական, ամուսնալուծական, ժառանգական և կրոնական խնդիրների լուծման իրավասությունը ևս պատկանում էր Հայոց Առաջնորդարանին:

Հայ համայնքները Իրանի բոլոր վայրերում լայն ազատություն ունեին հիմնելու իրենց կրթական և մշակութային հիմնարկությունները, մշակելու իրենց դպրոցների ծրագրերը, կազմելու ներքին կանոնադրությունները և այլն: Ազատ էին մշակութային ամեն կարգի ձեռնարկներ իրագործելու: Դպրոցներում դասավանդումը ամբողջովին հայերեն էր: Հայկական ազգային դպրոցներին իրավական երաշխիք էր տրված շահերի մի քանի ֆիրմաններով: Հայերի իրավական դրությունը ապահովված էր ոչ միայն շահական հրովարտակներով, այլև ավանդությունների ու սովորությունների ուժով:

Հայ համայնքներից յուրաքանչյուրը կարողանում էր նաև այն չափով օգտվել իր առանձնաշնորհումներից, որ չափով որ ուժեղ, վճռական ու գործունյա էր լինում իր թեմակալ առջնորդը, փոխանորդ վարդապետը, կամ հայության երկպայացուցիչ հանդիսացող մարմինը: Օրինակ, Առքայատականի թեմակալ Ատեփանոս եպիսկոպոս Մխիթարյանի ժամանակ (1886-1892) այդ աթոռի ղեկավարը տեղական հայ կյանքի կատարյալ իշխանություն էր հանդիսանում: Վճռական ու կորովի այդ առաջնորդի օրոք պետական իշխանությունները ու մասնավորապես

«քարգոգարները»³¹ ստիպված էին հայ բնակչության գործերի վարումը թողնել «խալիֆեին» (թեմակալ առաջնորդին Վ.Բ.): Ստեփաննոս եպիսկոպոսի «թեմակալության օրոք Թավրիզի առաջնորդարանը հանդիսանում էր հար և նման օտար հյուպատոսություններին: Իսկ «խալիֆեն» էլ տեղական իշխանությունների կողմից ընդունվում էր օտար հյուպատոսներին հավասար աստիճանով, հարգանքով ու իրավունքներով»³²: Առաջնորդարանում էին դատում ոչ միայն վեճ ու տարաձայնություն ունեցող հայ համայնքի անդամներին, այլև նույն վայրում էին վճռահատվում հայերի ու օսարազգիների միջև եղած դատերի մեծ մասը³³:

Ստեփաննոս եպիսկոպոսը իր պաշտոնավարության ամբողջ շրջանում մոտիկ հարաբերությունների մեջ է եղել Ատրպատականի նահանգապետների ու պետական բարձր պաշտոնեության հետ: Նրանք հաճախ այցելություններ են ավել հայոց «խալիֆեին» և անթերի կատարել նրա բոլոր առաջարկները: Նրան հաջողվել է նույնպիսի հարգալից դիրք ստեղծել իր համար նաև կենտրոնական կառավարության մոտ: Եվ այնքան հեղինակավոր դիրքը, որ տեղական պաշտոնյաներից ոմանք նրա միջնորդությանն են դիմելիս եղել, որպեսզի վկայի կենտրոնական կառավարության մոտ: Եվ այնքան հեղինակավոր դիրք, որ տեղական պաշտանյաններից ոմանք նրա միջնորդությանն են դիմելիս եղել, որպեսի վկայի կենտրոնական կառավարության մոտ իրենց՝ պարտաճանաչ պաշտոնյա լինելու մասին:

Խորհրդային շրջանում գիտության մեջ զարգացվում էր իրականությանը չհամապատասխանող և այն թյուր տեսակետը, որ իբր եվրոպական պետությունները և արևմտյան կապիտալը կասեցրել են Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացումը: Մինչդեռ ընդհակառակը, դրանք նպաստել են Իրանի առաջընթացին: Եվրոպական կապիտալը մղում հաղորդեց իրանական կապիտալիզմի զարգացմանը: Ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև եվրոպական պետությունների քաղաքական և մշակութային ներգործության գործոնը: Այդ ազդեցության ներքո Իրանում սկսեց ձևավորվել ոչ միայն կապիտալիստական կացութաձևը, այլև երկիրը թևակոխեց իր «արևմտականացման» («վեստերնիզացման») ուղին:

Հավասարապես գիտնականների ուշադրությունից դուրս է մնացել նաև այն հսկայական դերը, որ խաղացել են հայերը Իրանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային առաջընթացի գործում: Այդ առթիվ Խոսրով Չաքերին առաջ է քաշում մի ուշագրավ թեզ, որը նա ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Փոքրամասնությունների պարողաքսային դերը տիրապետող մշակույթի մեջ»: Տվյալ դեպքում նա նկատի ունի այն իրավունքները, որ հայերը թեև մահմեդական բնակչության ծովում կազմում էին չնչին վտրրամասնություն, սակայն չմայած դրան, անչափ մեծ ավանդ, դերակատարություն ու ներդրում են ունեցել Իրանի հասարա-

կական զարգացման, մշակութային առաջընթացի և առհասարակ ինտելեկտուալ ու քաղաքական կյանքի բնագավառում: Առաջին հայացքից հենց այդ անհասկանալի երևույթը պարսիկ հեաազոտողը անվանում է արտառոց ու պարադոքսային: Սակայն ընդհանուր գծերով հենց ինքն էլ ցույց է տալիս, որ դրա մեջ ոչ մի պարադոքսային բան չկա, որ իսկապես բացառիկ մեծ է հայերի դերը Իրանում ժամանակակից եվրոպական քաղաքական ու սոցիալական գաղափարների ու դոկտրինների տարածման, եվրոպական քաղաքակրթության ձեռքբերումները և տեխնոլոգիական նվաճումները Իրանի հոդում արմատավորվելու, գիտությունը ու մշակույթը զարգացնելու, իրանական քաղաքական կուլտուրայի ձևավորմանը նպաստելու գործում և այլն: Չաքերին գտնում է, որ իրանահայության ներգրավվածության մասշտաբները Իրանի քաղաքական կյանքում ուղղակի զարմանք են առաջացնում: Ընդորոշում անկախ նրանից, թե այդ հայերը ծնվել են բուն Իրանում, թե նրա սահմաններից դուրս:

Չաքերին նաև վճռականորեն մերժում է ավանդապաշտ գաղափարներով տարված իրանցիների, իր իսկ արտահայտությամբ «պարսկա-իսլամական մտավորականության» այն տեսակետը, որ քրիստոնյաները երբեք չեն կարող լինել իսկական իրանցիներ, որ իբր նրանք հանդիսանում են մի տեսակ արտերկրացի խորթ տարր (quasi-foreign element) իրանական հասարակության մեջ: Նույն հանգում է այն եզրակացության, որ իրանահայերի քաղաքական ակտիվության կարևորագույն շարժառիթը այն էր, որ նրանք հայրենասիրական կապվածությամբ (patriotic attachment) կապված են եղել այն երկրի հետ, որ նրանք համարել են իրենց հայրենի տունը կամ երկրորդ հայրենիքը (considered their own)³⁴:

Չաքերիի խմբագրությամբ հրատարակված այդ նույն գրքում Գևորգ Բրնոթյանը գետնի է «Հայերը XIX դարում Իրանում» վերատառությամբ ուշագրավ հոդվածը, որտեղ նա շեշտադրում է հետևյալ հանգամանքը. հայերը Ռուսաստանում քաղաքականապես ու տնտեսապես նշանակալից չափով առաջ շարժվեցին Ալեքսանդր Բ-ի (1855-1881) կառավարման տարիներին, մինչդեռ իրանահայությունը արձանագրում էր հաջողություններ ողջ XIX դարի ընթացքում: Սակայն նա անում է վերապահում, նշելով, որ լինելով այլադավան-քրիստոնյաներ մահմեդական հասարակության մեջ, հայերը ստաջ էին շարժվում ավելի դանդաղ:

Ուշագրավ դիտում է կատարել նաև ռուս հետազոտող Ն.Կուզնեցովան: Նա գրում է, որ Իրանում մահմեդական բնակչության ճնշող մեծամասնության անգրագիտության պայմաններում, հայերի շրջանում գրագետների թիվը կազմում էր 70 տոկոս³⁵:

Այն հանգամանքը, որ իրանահայությունը հանդես է եկել որպես իր միջավայրի քաղաքակրթության զարգացմանը նպաստող ուժ, ինչ-

պես տեսնում ենք, ապացուցման կարիք չունի: Սակայն արժե թեկուզ թռուցիկ ձևով անդրադառնալ այդ հարցին, բերելով կոնկրետ տվյալներ:

Դեռևս 1833թ. մադրասաբնակ Նոր Ջուղայեցի Գրիգոր Մամյանի կտակած գումարով Նոր Ջուղայում բացվել է մի դպրոց, որտեղ երկու տարի դասավանդել է Մեսրոպ Թադիադյանը: 1843թ. կալկաթաբնակ Հարություն Աբգարյանը դարձյալ Նոր Ջուղայում հիմնել է մի դպրոց՝ «Հայկական հայրենասիրական» անունով, որը գործել է 40 տարի: 1853թ. Բաթուայից երկու քույրեր՝ Մարիամ Հարությունյան և Թագունի Մանուկյան, Նոր Ջուղայի Դավրեժ քաղում բաց են անում մի դպրոց, որը գործել է 30 տարի շարունակ:

1845թ. Նոր Ջուղայում բացվել է գաղթօջախում առաջին իգական կամ օրիորդաց դպրոցը: Այն կառուցված էր Կատարինյան վանքին կից, ճավաջի հայտնի վաճառական Մ. Հորդանանյանի նյութական աջակցությամբ: 1829թ. այն միացվեց տղաների դպրոցների հետ և կազմվեց կրթական մեկ հաստատություն՝ «Նոր Ջուղայի Ազգային երկսեռ դպրոցներ» անունով: 1880թ. Ճավայից, Բիրմայից և Հնդկաստանից հանգանակած միջոցներով Նոր Ջուղայում կառուցվում է դպրոցական մի խոշոր շենք և 1883թ. այնտեղ կենտրոնացվում է տեղի մանր երեք դպրոցներ՝ անվանելով այն «Ազգային կենտրոնական դպրոց»: Նոր Ջուղայում դպրոցներ են ունեցել նաև հայ կաթոլիկները և հայ բողոքականները:

Ատրպատականում առաջին հայկական դպրոցը հիմնադրվել է 1835թ. Թավրիզում, որը հայտնի է «Արամյան» անունով: Այս դպրոցում երկու տարի պաշտոնավարել է Մեսրոպ Թադիադյանը: Ավելի ուշ՝ 1890-1891թ.թ. այնտեղ դասավանդել է նաև Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության հիմնադիրներից Ռոստոմը, իսկ սպա Նիկոլ Դումանը և ժամանակի այլ հայտնի մտավորականներ:

XIX դ. 50-ական թվականներին Ատրպատականի թեմական առաջնորդ էր Սահակ եպիսկոպոս Սաթունյանը՝ գործունյա, եռանդուն, նախաձեռնության ու շինարարական ոգով օժտված այդ եպիսկոպոսը, որը «Արամյան» դպրոցի նոր շենքում մտցնում է եվրոպական կարգեր:

Այդ շրջանի ուսուցիչներին թվում աչքի է ընկնում Մեսրոպ քահանա Փափագյանը (գրող Վրթանես Փափագյանի հայրը), որը Թավրիզի կրթա-մշակութային կյանքում վերին աստիճանի գնահատելի գործունեություն է ծավալում: Նա Թավրիզում դնում է նաև թատրոնի հիմքը և կազմակերպում ներկայացումներ:

Թավրիզի առաջին իգական դպրոցը հիմնադրվել է 1879թ.: Սիվկայության համաձայն, օրիորդաց դպրոց հիմնելու միտքը արծարծել է Բաֆֆին «Արամյան» դպրոցում ուսուցիչ եղած ժամանակ: Սակայն հետադեմ պահպանողականները դիմադրում են և արգելք հանդիսանում օրիորդաց դպրոցի գործունեությանը: Ուստի օրիորդաց դպրոցի պաշտոնական բացումը կատարվում է 1887թ., «Արամյան» դպրոցին կից մի

շենքում, որը Աննա Թումանյանի հիշատակին այդ նպատակով նվիրել էին Թումանյան եղբայրները:

1870թ. Թավրիզի Լիլավա թաղում բացվում է նաև տղայոց մի դպրոց «Հայկազյան» անունով: Մի քանի տարուց հետո Թավրիզի Ս. Մարգիս եկեղեցու շրջափակում բացվում է օրիորդաց մի նոր դպրոց «Թամարյան» անունով:

«Արամյան» դպրոցն ունեցել է նաև թատերասրահ, որտեղ կազմակերպվել են թատերական ներկայացումներ, դպրոցական ու ազգային հանդեսներ, հասարակական ընդհանուր ժողովներ և այլն: Այդ թատերասրահը կնքվել է «Արամեան թատրոն» անունով: Եղել է նաև «Արամեան գրադարան-ընթերցարան»:

Թավրիզում «Լսարանական» ընկերությունը կազմակերպում էր ազգային, մշակութային և ընկերային հարցերի շուրջ հրապարակային դասախոսություններ:

Արդեն XIXդ. վերջին Թավրիզը իր մշակութային-կրթական և հասարակական-տնտեսական կյանքով մեծաքայլ առաջ է անցնում Նոր Զուղայից, որն աստիճանաբար թուլանում էր և ամփոփվում իր մեջ:

Թեհրանում անդրանիկ հայ դպրոցը բացվել է 1870թ.: Այն կոչվում էր «Հայկազեան» և գտնվում էր Դարվազե Ղազվին թաղում, ուր խմբված է եղել փոքրաթիվ հայությունը, Աուրբ Գևորգ անունով եկեղեցու շրջափակում: «Հայկազեան» դպրոցը իր տեսակի մեջ առաջինն է լինում Թեհրանում այն առումով, որ նա եվրոպական տիպի էր: Նասր-էդ-Դին շահը տարեկան երկու հարյուր թուման նպաստ էր հատկացնում այդ դպրոցին: Այն իր վրա էր հրավիրում ոչ միայն պարսկական կառավարության, այլև օտար դեսպանների, Թեհրանում եվրոպական գաղութի և առհասարակ հանրության ուշադրությունը: Այս դպրոցից հետո են բացվում ամերիկյան և ֆրանսիական միսիոներական դպրոցները և հազիվ կես դար հետո պարսկական նոր ձևի դպրոցները:

1871թ. Թեհրանում ստեղծվում է «Հայուհիների ընկերություն»՝ աղջիկների դպրոց բաց անելու նպատակով: Հենց նույն տարեշրջանում Թեհրանի արվարժան Վանազ հայկական գյուղում հիմնվում է աղջկանց դպրոց, որը նույնպես առաջինն է լինում իր տեսակի մեջ: Սակայն այն կարճ կյանք է ունենում, քանի որ ժամանակի մտայնությունը չէր հանդուրժում այդպիսի դպրոցների գոյությունը: Թեհրանում իզական դպրոց վերստին հիմնվում է 1891-1892թ.թ.: 1891թ. Թեհրանի Դարվազե Ղազվին թաղում բացվում է «Ազգային դպրոց»:

Ուսումնական գործը հետ չէր մնում նաև գավառներում, ուր սկսած XIXդ. վերջից բացվեցին տասնյակ դպրոցներ: 70-ական թվականներին արդեն դպրոցներ կային Մալմաստի Հաֆթվան, Փայաջուկ, Ղալասար գյուղերում: Դարի վերջին և XXդ. սկզբին դպրոցներ բացվեցին Մարաղայում, Ուրմիայի, Մակուի, և Ղարաղաղի մի քանի գյուղե-

րում, Համադանում, Ղազվինում, Միշհեդում. Սուլթանաբադում. Ռաշ-ատում, Էնզելիում և այլուր:

Իրանի հայկական դպրոցները իրենց վրա կրում էին Կովկասի կրթական կենտրոնների ազդեցությունը: Հայկական դպրոցների օրինակին հետևելով, պարսկական առաջին եվրոպական տիպի դպրոցը հիմնվում է Թավրիզում 1888թ.: Սակայն տգետ ամբոխը հարձակվում է դպրոցի վրա և ավերում շենքը: Ուստի նոր տիպի (եվրոպական) դպրոցներ Իրանում բացվում են միայն 1898 թվականից³⁷:

XIXդ. երկրորդ կեսին հայերի կողմից բացվում են նաև առաջին գրադարանները: 1847թ. Թավրիզի մի խումբ մտավորականների ջանքերով և դրսի հայերի օժանդակությամբ հիմնադրվում է Իրանում առաջին հայկական գրադարան- ընթերցարանը: Այնուհետև իրար հետևից գրադարաններ բացվեցին Նոր Ջուղայում, Ռաշտում, Թեհրանում և այլ քաղաքներում:

XIXդ. 70-80-ական թվականներին Թավրիզում, Թեհրանում և Նոր Ջուղայում սկսում է ձևավորվել նաև հայ թատերական կյանքը: 1881թ. Թեհրանում կազմակերպվել է «Թատերասիրաց ընկերությունը»: Կովկասից, Պոլսից և այլ վայրերից հաճախակի Իրան են այցելել հայ թատերախմբեր: Թավրիզի հայոց դպրոցի տեսուչ-ուսուցիչ Մեսրոպ քահանա Փափագյանը մի խումբ սիրողների մասնակցությամբ. մասնավոր տներում ներկայացումներ է տալիս «Ժողովրդի մտավոր զարգացմանն աջակցելու նպատակով»: XIXդ. վերջին քառորդին Թավրիզում բեմադրվում է նույնիսկ Շեքսպիրի թատերկներից: Թավրիզի և Թեհրանի դպրոցների սրահներում, հայ սիրողների կողմից բեմադրվում են թուրքերենի և ֆրանսերենի թարգմանված թատերկներ՝ թագաժառանգի և բարձր պաշտոնեության համար³⁸: Հայ սիրողները ներկայացումներ էին կազմակերպում նաև պալատականների համար: Այսպիսով հայ սիրողների կողմից դրվում է նաև պարսկական թատրոնի հիմքը, որը մինչ այդ ներկայանում էր «թաքիաների» միջոցով:

XVII դ. վերջին Նոր Ջուղայի տպարանը իր տպագրական գործունեությունը դադարեցնելուց հետո, շուրջ երկու դար իրանահայ տպագրությունը լուծ է: Պարսկահայ տպագրությունը վերստին վերակենդանանում է 1844 թվականից սկսած, երբ Նոր Ջուղայի Ս. Կատուս-րինյան օրիորդաց դպրոցի հիմնադիր, ճավայում վերաբնակված Մանուկ Հորդանանյանը տպագրական մի սարք է ուղարկում իր ծննդավայրը՝ Նոր Ջուղա: Շուրջ երեսուն տարի անգործ մնալուց հետո, 1872-1873թ.թ. տպարանը սկսում է տպագրել գրքեր: 1880-ական թվականներին հայկական տպարաններ են բացվում նաև Ռաշտում, Թավրիզում, Թեհրանում և այլուր:

XIXդ. վերջին և XXդ. սկզբին ծնունդ առնւն իրանահայ պարբերականները: Թեհրանում, Թավրիզում ու Նոր Ջուղայում հրատարակվե-

ցին մի շարք թերթեր: 1894 թվականից Թեհրանում սկսեց հրատարակվել «Շավիդ» շաբաթաթերթը: Սկզբում այն հրատարակվում է Հովհաննես Մասեհյանի խմբագրությամբ, հետո նրան փոխարինում է գրող Վրթանես Փափազյանը: «Շավիդը» դադարում է 1896թ., սակայն մեկ տարի հետո սկսում է լույս տեսնել «Աստղ Արևելյան» շաբաթաթերթը:

Իրանի մշակութային կյանքում հայության խաղաղացած ակնառու դերը հիմք է տվել այդ երկիրն այցելած եվրոպացիներին հայերին անվանել «Արևելյան քաղաքակրթության ջահակիրներ»:

Սեծ է իրանահայության դերը մահ Իրանի ներքին և արտաքին առևտրի մեջ: Դարերի ընթացքում իրանահայ վաճառականները առաջատար դիրքեր են ունեցել Իրանի միջազգային առևտրում³⁹: Երբ Իրանը երկու ռուս-իրանական պատերազմների հետևանքով հայտնվեց համաշխարհային շուկայի շրջապատույտի մեջ, ձեռնարկատիրությամբ ու առևտրով զբաղվող իրանահայերը, Խոսրով Չաքերիի արտահայտությամբ «լավ պաշտպանված էին» (Weel entrenched) դաջարական պետության կողմից: Իսլամը, Ղուրանը խրախուսում են առևտրով զբաղվելը, գործունեության այդ բնագավառը համարելով պատվավոր: Ղաջարները ավանդաբար իրենց պարտականությունն էին համարում առևտրի ծաղկմանը նպաստելը: Վաճառականները Իրանում պատկանում էին հասարակության արտոնյալ մասին: Նրանք հարգված մարդիկ էին (հատկապես առևտրական գիղղիաների գլխավորները՝ «թաջերբաշինները», «մայեթ օթ-թուջարները»), իսկ երբեմն դառնում էին իրենց քաղաքների, նահանգների, նույնիսկ ողջ պետության մեջ քաղաքական աչքի ընկնող դեմքեր⁴⁰:

XIX դարում առևտրական կապիտալը սկսել էր ավելի նշանակալից դել խաղալ Իրանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքում:

XIXդ. կեսերին հայ վաճառականների բաժինը իրանական արտահանման մեջ կազմում էր 30-35 տոկոս, իսկ ներմուծման մեջ 30-60 տոկոս: Երկրի հյուսիսային շրջաններում նրանք համարյա մենաշնորհացյիվ էին մեծածախ առևտուրը, իրենց ձեռքերում կենտրոնացնելով արևմտաեվրոպական և հնդկական ապրանքների առևտուրը: XIXդ. սզբներից հայ վաճառականները եռանդուն առևտրական գործունեություն էին ծավալել Իրանի համարիս բոլոր քաղաքային կենտրոններում⁴¹: Իրանահայատակ հայ վաճառականներից բացի Իրանում առևտուր էին անում մահ հայ վաճառականներ Ռուսաստանից, Արևմտյան Եվրոպայից, Օսմանյան կայսրությունից, Հնդկաստանից և այլ երկրներից:

Իրանում հայ վաճառականները իրենց անձի և գույքի ապահովության նպատակով աշխատում էին Թեհրանի արքունիքում ձեռք բերել հովանավոր: Նկատի ունենալով շիիթական հոգևորականության մեծ ազդեցությունը, շատերը գերադասում էին հովանավոր ձեռք բերել ազդեցիկ մուջթեհիդների և ուլեմների շրջանում: Ի դեպ, այդ ժամանակներում

հոգևոր դեմքերի աջակցությամբ էին դիմում մասնագիտական վաճառականներն ու դիվանագետները:

Առհասարակ Իրանում հայերի մյուսական ու սոցիալական վիճակը ավելի բարվոք էր, քան մյուս կրոնական փոքրամասնություններինը: Իսկ հայ վաճառականները շարժում էին մահմեդական բնակչության մախանձը⁴²:

XIXդ. երկրորդ կեսից հայ բուրժուազիան ամուր դիրքեր էր նվաճել ոչ մայն Իրանի ներքին և արտաքին առևտրի, այլև ֆինանսների բնագավառում և արդյունաբերության մեջ⁴³:

Հայ վաճառականները, արդյունաբերողները, ֆինանսական գործիչները և այլն իրենց երեխաներին ուղարկում էին եվրոպական երկրներ բարձրագույն կրթություն ստանալու: Հենց նրանք էլ նպաստում էին, որ եվրոպական առևտրական, բանկային և տրանսպորտային ընկերությունները ներգրավվեն Իրանի արտաքին առևտրի և տնտեսության մեջ: Ընդորոշում նրանք Եվրոպայից իրենց հետ Իրան էին բերում ոչ միայն գիտելիքներ, այլև եվրոպական առաջավոր գաղափարներ:

Չափազանց մեծ է եղել հայերի դերը մաս Իրանի արհեստագործության մեջ: Հայ արհեստավորները, հատկապես ոսկերիչները, մետաղի մշակմամբ զբաղվողները, «գառնշանչիները» (երկաթի և պողպատի վրա դրվագներ գրող կամ քանդակող վարպետներ), քարտաշները և այլն փառաբանված էին Իրանում: Իրանում առաջին լուսանկարիչները ևս եղել են հայեր⁴⁴:

Հայերը Իրան էին ներմուծում մասնավորապես նկարչության և կերպարվեստի ոճն ու մոդուլները: Նկարիչ Հակոբ Հովսեփյանը նկարել էր Նասր-էդ-Դին և Մոգաֆֆար-էդ-Դին շահերի դիմանկարները⁴⁵: Հայերը իրենց խոշոր ներդրումն ունեն մաս Իրանի շինարարական-ճարտարապետական վերելքին, արվեստների զարգացմանը և այլն:

Հայությունը նպաստել է մաս Իրանի բնակչության քաղաքական արթնացմանը, քաղաքական-ընկերային կյանքի բարեփոխմանը և այլն: Տոգորված լինելով իրենց ծննդավայրի վերածննդի գաղափարներով, իրանահայերը ամբողջովին նվիրվել են այդ նպատակի իրագործմանը, ուղիներ հարթելով երկրի վերելքի առաջ:

Իրանահայ խոշոր բարենորոգչական գործիչ էր միրզա Մելքոն խանը (Մելքունյան Հովսեփ Հակոբի): Նա միաժամանակ իրանական պետական գործիչ էր, դիվանագետ, լուսավորիչ, հրապարակախոս, գրող⁴⁶: Եղել է Իրանի արտակարգ և լիազոր դեսպանը Մեծ Բրիտանիայում, Վիեննայում և Բեռլինում, Իրանի դեսպանորդը Հռոմում: Արդեն XIXդ. 50-ական թ.թ. սկսվում է Մելքոն խանի լուսավորչական գործունեությունը: Նա հանդիսացել է Իրանում մշակութային-լուսավորչական շարժման առավել արմատական թևի ներկայացուցիչը: Մելքոն խանի պատմական ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նա որպես Իրանի

առաջին լուսավորիչ, դաստիարակեց այդ երկրի առաջադիմական զարգացման համար պայքարող մի ամբողջ սերունդ: 1890-1893թ.թ. Լոնդոնում Մելքոն խանը տպագրել է պարսկերեն լեզվով «Լանուն» («Օրենք») թերթը, որը կարևոր դեր է խաղացել իրանական հասարակության զարթոնքի գործում:

Մելքոն խանը նաև պարսկական մոր գրականության հիմնադիրներից է: Հիմք է դրել սոցիալական դրամատուրգիային: Բազմաթիվ գրական-գեղարվեստական գործերի հեղինակ է:

Իր գրական երկերում և հրապարակախոսական գործերում նա առաջ է մղում այն գաղափարը, որ անհրաժեշտ է Իրանում արմատավորել ժողովրդապետության սկզբունքների վրա խարսխված սահմանադրություն: Իրանական մտավորականությունը և առաջադեմ քաղաքական գործիչները նրան մեծարել են անվանելով «Իրանի սահմանադրության սերմնացան», «սահմանադրական գաղափարի դրոշակակիր», «Իրանի լուսավորիչ», «ազատության շարժման առաջնորդ», «քաղաքակրթության տարածման Ռահվիրա» և այլն: Իրանական պատմագրության մեջ արտահայտվել է այն կարծիքը, որ «Մելքոն խանի դերը Իրանում մույնն է, ինչ Վոլտերի, Ժան Ժակ Ռուսսոյի և Վիկտոր Հյուգոյի դերը ֆրանսիական ժողովրդի մոտ»:

Մելքոն խանը նաև Արևելքի երկրների պատմության, տնտեսության ու մշակույթի փայլուն գիտակ էր: Նրա այդ վաստակը նկատի ունենալով Փարիզում նրան ընտրել են Ֆրանսիական Արևելյան ընկերության անդամ:

Ի դեպ, Մելքոն խանը 1878թ. որպես Իրանի ներկայացուցիչ մասնակցել է Բեռլինի կոնգրեսին, իր վրա դրված պարտականությունները կատարելով մեծ հմտությամբ: Նա կարողացել է հաստատել Իրանի բացարձակ իրավունքները սահմանամերձ Դոթուրի շրջանի նկատմամբ, ուր բռնազավթվել էր Օսմանյան կայսրության կողմից: Թուրքերը ստիպված էին հեռանալ այդ շրջանից և Դոթուրը վերստին միացավ Իրանին: Այդ ծառայության համար շահը Մելքոն խանին շնորհեց «Նազիմ-է-Դոլլե» («Պետության մեծ դեսպան») և «Ջամաթ-ե Աշրաֆ» բարձր տիտղոսները, իսկ ապա, նաև «Շահզադե մոսլիհ» («Բարեփոխիչ իշխանագույն») կոչումը:

Բեռլինի կոնգրեսի ժամանակ Մելքոն խանը սերտ առնչություններ է ունեցել «Հայոց ազգային պատվիրակության» ղեկավար Պողոս Նուբարի և Խրիմյան Հայրիկի պատվիրակության հետ, նրանց տալով օգտակար խորհուրդներ:

XIX դարում Իրանում իր պետական, հասարակական-քաղաքական, գրական և դիվանագիտական գործունեությունը ծավալել է նաև Հովհաննես Մասեհյանը (խան-Մասեհյան)⁴⁷: Եվրոպայում ստանալով փայլուն կրթություն, նա վերադառնում է Իրան և ամմիջապես հրավիր-

վում պետական պաշտոնի, նշանակվելով շահի պալատական քարգմանիչ: Եվրոպական և արևելյան մի քանի լեզուներին նրբին և փայլուն իմացությունը (տիրապետել է ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, հունարեն, պարսկերեն և թուրքերեն լեզուներին), լինչպես նաև խորը գիտելիքներն ու լայն աշխարհայացքը արթունքով նրա համար ստեղծում են մեծ հեղինակություն: Մասեհյանը, սակայն, որոշում է ամբողջովին չլիցանվել պետական գործունեության, այլ իր գիտելիքները ի սպաս դնել հայ մանուկ սերնդի կրթության և դաստիարակության գործին: Նա սկսում է ուսուցչություն անել Թեհրանի «Հայկազյան» դպրոցում, որն իր տեսակի մեջ առաջին էր Թեհրանում որպես եվրոպական տիպի դպրոց:

1887թ. երբ Նասր-էդ-Դին շահը ուղևորության մեկնեց Եվրոպա, եվրոպական քաղաքակրթության նորություններին ծանոթանալու և Իրանում դրանք արմատավորելու համար, Հ. Մասեհյանը որպես ավագ քարգմանիչ ընդգրկվեց շահի բազմանդամ պատվիրակության մեջ և նրա հետ մեկնեց Լոնդոն: 1894թ. Նասր-էդ-Դին շահի երկրորդ ուղևորության ժամանակ Եվրոպա, որպես շահի պատվիրակության քարգմանիչ Հ. Մասեհյանը մեկնեց Պետերբուրգ: Իսկ 1897թ. նա Լոնդոն է մեկնում պատվիրակության առաջին քարտուղարի պաշտոնով, ընդգրկվելով իրանական դիվանագիտական ծառայության մեջ և զբաղեցնելով տարբեր պաշտոններ, այդ թվում նաև Իրանի արտաքին գործերի նախարարությունում: (Ավելի ուշ նա եղել է Իրանի արտակարգ և լիազոր դեսպանը Բեռլինում, Սեծ Բրիտանիայում և Ճապոնիայում):

Հայ իրականության մեջ Հ. Մասեհյանը հայտնի է ամենից առաջ որպես Շեքսպիրի ամենախառնր քարգմանիչ: 1890-ական թ.թ. սկզբներից ձեռնամուխ է եղել Շեքսպիրի երկերի հայերեն քարգմանությանը: Մասեհյանը քարգմանություններ է կատարել նաև Գյոթեի, Շիլլերի, Բայրոնի, Օմար Խայամի, Ռաբինդրանաթ Թագորի, Սաադիի և եվրոպական ու իրանական այլ բանաստեղծների ու գրողների ստեղծագործություններից, որոնք տպագրվել են ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ հայ պարբերականներում:

Հայ իրականության մեջ Հ. Մասեհյանը իրավամբ համարվում է քարգմանական արվեստի ճանաչված դասականներից մեկը: Նու ստեղծել է քարգմանական դպրոց:

Մասեհյանը նաև փայլուն հրապարակախոս էր: Նրա այդ բնույթի բազմաթիվ հոդվածները, որոնք հրապարակվել են հայկական, եվրոպական մամուլում ու պարբերականներում, աչքի են ընկնում նաև շեշտված ազգային ոգով:

Բազմատաղանդ այդ մարդը և գործիչը նաև նվիրյալ մանկավարժ էր: Սեծ է նրա երախտիքը Իրանում հայկական դպրոցների հիմնադրման, ընդարձակման և որակական առաջընթացի գործում: 1892թ. ընտրվել է Թեհրանի «Ուսումնասիրաց ընկերության նախագահ»:

1899թ. նրա նախաձեռնությամբ Թեհրանում բացվել է քաղաքական գիտությունների դպրոցը, որտեղ Սասեհյանը եղել է միջազգային իրավունքի և համաշխարհային պատմության ամբիոնի վարիչ և դասախոս: 1894թ. նա հիմնել և խմբագրել է պարսկահայ առաջին տպագիր օրգանը՝ «Շավիղ» շաբաթաթերթը, որն անգնահատելի ծառայություններ է մատուցել իրանահայ զաղթօջախի ազգային-մշակութային զարթոնքի և առաջադիմության գործում:

Նկատի ունենալով, որ իրանահայերը տիրապետում էին եվրոպական լեզուների և Եվրոպայում ունեին առևտրական և անձնական լայն կապեր, դաջարական միապետները նրանց որպես դեսպաններ, դեսպանորդներ, դիվանագիտական հանձնակատարներ և այլն, ուղարկում էին տարբեր երկրներ: XIX դարում իրանական պետության դիվանագիտական ծառայության մեջ գտնված անվանի գործիչներից են եղել նաև հայազգի (մի մասը մահմեդականացած) Նարիման խանը, Ջհանգիր խանը, Սիրզա (Ջան) Դավուդը, Դավիթ Մելիք-Շահնազարյանը և ուրիշներ:

Հատկապես վերջինս հանդիսացել է դաջարական դիվանագիտության կարկառուն դեմքերից մեկը: Երբ օսմանցիները Բայազետում ձերբակալում են Իրան մեկնող Նապոլեոն Բոնապարտի դեսպան Ժորժերին, ֆրանսիայում կայսրը դիմում է փարիզաբնակ մտավորական Հակոբ Շահան-Ջրպետյանին, հարցնելով, թե հնարավոր է արդյոք Փարիզում գտնել մեկին, որը տիրապետեր հայերեն, պարսկերեն և ֆրանսերեն լեզուներին, որպեսզի որպես դեսպան նրան ուղարկեն Թեհրան, Ֆաթի-Ալի շահին նամակ հանձնելու համար: Ջրպետյանը ներկայացնում է Դավիթ Մելիք-Շահնազարյան անունով մի հայի, որին Նապոլեոնը զանազան նամակներ է հանձնում և իբրև վաճառական ուղարկում է Բաղդադ, այնտեղից Թեհրան մեկնելու համար: Հաջողությամբ ավարտելով իր դիվանագիտական առաքելությունը, Մելիք-Շահնազարյանը վերադառնում է Փարիզ: Այդ ծառայության համար շահը նրան պարգևատրում է «Շիր-օ-խորշիդ» («Աղոծ և արև») բարձրագույն շքանշանով, իսկ Նապոլեոնը նրան պարգևատրում է սրով:

Ֆրանսիայի կայսրը Մելիք-Շահնազարյանին կրկին հանձնարարական նամակներով ուղարկում է Թեհրան: Ճանապարհին դեսպանը 1814թ. այցելում է Էջմիածին: Թեհրանում իր դիվանագիտական հանձնարարությունը կատարելուց հետո, Մելիք-Շահնազարյանը մտնում է պարսկական ծառայության մեջ արքունիքի զլխավոր թարգմանի պաշտոնով և ստանում խանության տիտղոս: Այս անգամ նա կատարում է շահի դիվանագիտական հանձնարարությունները և դեսպանի պաշտոնով գործուղվում է Ֆրանսիա⁴⁸: Նա Իրանի և Ֆրանսիայի միջև քաղաքական բանակցություններում սկսում է խաղալ միջնորդի դեր: Այդ բա-

նակցութիւնների հետևանքով 1807թ. կնքվում է Ֆինկենշտեյնի ֆրանս-
իրանական պաշտպանողական-հարձակողական պայմանագիրը⁵¹:

XIX դ. կեսերին հայազգի Սիրգա (Ջան) Դավուդ խանը հիանալի
գիտեր Եվրոպան, քան իր մահմեդական հայրենակիցներից որևէ մեկը:
Այդ պատճառով նա 1850թ. Նասր-էդ-Դին շահի և Սիրգա Թալի խան Ա-
միր Քաբիրի կողմից գործուղվում է Ավստրիա և Պրուսիա Թեերանում
նորաբաց պոլիտեխնիկական դպրոցի՝ «Դաս-օլ-Ֆոնուն»-ի համար մի
քանի ուսուցիչներ հրավիրելու նպատակով: Նա լիազորված էր նաև Եվ-
րոպայում Իրանի համար ձեռք բերել մի քանի նավեր. տեքստիլ ֆաբրի-
կաներ և այլն:

Ղաջարական Իրանում քիչ չեն եղել նաև բարձր պետական պաշ-
տոններ զբաղեցրած հայազգի (ճիշտ է դավանափոխ) գործիչները⁵²: Օ-
բինակ, հայկական ծագում է ունեցել Աթաբեկ Ամին ալ-Սուլթանը, որը
1885թ. նշանակվել է «վազիր ազամի» (կանցլեր) պաշտոնում, իսկ 1895-
1896 և 1907թ.թ. զբաղեցրել է «սադր-ազամի» (վարչապետի) պաշտոնը:

XIXդ. 20-40-ական թվականներին իրանական բարձրագույն վար-
չության կազմում խոշորագույն դեմքերից մեկն էր մահմեդականացված
հայ Մանուչեհր-խան Մոաթամեդ-օդ-Դռուլեն, որի հայկական ազգանու-
նը եղել է Ենիկոլտփյանց: Նա Աղա Մոհամմադ խանի կողմից Թիֆլիսից
գերառված հայ պատանհներից էր: Ի դեպ, որպես կանոն, պարսիկները
գերառված հայ պատանհներին մահմեդականությունը պարտադրելուց
առաջ ներքինիացնում էին:

Մանուչեհր-խանը սկզբում դառնում է Ֆաթի-Ալի շահի հարեմի
գլխավոր ներքինին, որը արքունական վարչության մեջ համարվում էր
չափազանց բարձր պաշտոն: Մանուչեհր-խանը փայլուն կերպով կարո-
ղանում էր հարեմի ազդեցիկ կանանց միջոցով դուրս գալ երկրի քաղա-
քական ուժերը ներկայացնող կարևորագույն գործիչների վրա և նրանց
օգնությամբ լուծել բազմապիսի պետական ու անձնական բնույթի
կարևորագույն հարցեր: Մանուչեհր-խանը, օրինակ, օգնել էր Ֆաթի-Ալի
շահի որդուն՝ Մոհամմադ-միրզային բարձրանալ իրանական զահին և Ե-
րախտապարտ շահը այդ ծառայության դիմաց նրան նշանակել էր
Սպահանի նահանգի նահանգապետ: Իսկ մինչ այդ, 1830-ական թվա-
կաններին, Մանուչեհր-խանը Գիլյանի նահանգի նահանգապետն էր:
Միաժամանակ նա մեծ հարստության տեր մարդ էր, որը նա օգտագոր-
ծում էր իր քաղաքական կարիերայի նպատակների համար:

Թիֆլիսից գերառված մեկ այլ հայ՝ Ջոհրաբ անունով, Ֆաթի-Ալի
շահի պալատում բարձրանում է մինչև սենեկապետության աստիճանի և
ստանում խանի տիտղոս: Ծառը նրան վստահում է պետության գանձա-
պահի պաշտոնը, ստանալով Ջոհրաբ-խան խազնի-շահիրաբ անվանու-
մը: Մեկ այլ Ջոհրաբ-խան (Վարդ Պատրիկյան կամ Պար-Վարդյան

հայկական ազգանունով) հանդիսանում էր Սպահանի գորահրամանատարի զանձապետը:

Մեկ այլ նշանավոր հայ Միրզա Յադուր Մարգարյանը Ֆաթի-Ալի շահի ժամանակ եղել է արքունական «մոսթուֆի», այսինքն բյուզեն կազմող և պետական հաշիվները պահող աստիճանավոր: Ի դեպ, Միրզա Յադուրը սադր-ազամ (վարչապետ) Ալլայար-խանի հարեմի երկու հայ գերուհիների հետ մտնում է Թեհրանի ռուսական դեսպանատուն, ղեկավարող Գրիբոեդովից խնդրելով պաշտպանել իրենց և Թուրքմեն-չայի պայմանագրի համաձայն ուղարկել հայրենիք: Ինչպես հայտնի է, դրան հետևում է ողբերգական մի իրադարձություն. հոգևորականության ու Ալլայար-խանի հրահրումով ամբոխը հարձակվում է ռուսական դեսպանատան վրա և սպանում Միրզա-Յադուրին, Գրիբոեդովին և դեսպանատան ողջ անձնակազմին⁵²:

Չափազանց մեծ է եղել ծագումով հայ գործիչների դերը նաև Ղաջարական Իրանի բանակում և ռազմական կառույցներում: Միրզա Թադի խան Ամիր Նեզամը, նույնիսկ խախտելով սրբազորոված իսլամական օրենքները, 1851թ. Մալմաստի և Ուրմիայի հայ բնակչությունից կազմակերպեց հատուկ հայկական զորամաս⁵³:

Ինչպես հայտնի է թագաժառանգ Աբբաս-Միրզան հանգել էր այն եզրակացության, որ իր անկանոն զորքով Իրանը ի վիճակի չէ չափվել ռուսական կանոնավոր բանակի հետ: Ուստի բանակը վերակազմակերպելու նպատակով նա աշխատում էր հրավիրել մարզիչ սպաներ: 1805-1806թ.թ. քիֆիսեցի Ռոստոմ Ենիկոլովյանցը իր երկրացի մահմեդականացած հայ Յուսուֆ-խանի (Հովսեփի) միջոցով տեղեկացնում է գահաժառանգին, որ ինքը տեղյակ է եվրոպական «զինվորական կրթությանը» և իրանական բանակը մարզելու համար առաջարկում է իր ծառայությունները: Իրանական բանակում նա ստանում է «թուվանգչի» կամ «ջեզայի» կոչված զորքի հրամանատարի բարձր պաշտոնը: Երբ 1807թ. ֆրանսիացի զենեռալ Գարդանի զինվորական առաքելությունը Նապոլեոն Բոնապարտի կողմից ուղարկվում է Թեհրան, իրանական բանակը եվրոպական ձևով մարզելու համար, վերոհիշյալ Յուսուֆ-խանը իր ռազմական գիտելիքները ֆրանսիացիների մոտ կատարելագործելուց հետո շահի կողմից ստանում է «Սըփահդար-ե Աբադստան» տիտղոսը (Արադստանի ռազմական շրջանի զորքերի հրամանատար-«սըփահսալար»)⁵⁴:

Նկատի ունենալով, որ 70 տարուց ավել հարուստ, արգավանդ ու բազմամարդ Արադստանը (ներկայումս Արաք նահանգը) դարձել էր ամեն տեսակի բռնավորների ու անսանձ տարրերի պատերազմների ու ասպատակությունների ասպարեզ և նրա քաղաքները, ավաններն ու գյուղերը դարձել էին կիսավեր ու համարյա անմարդաբնակ, Յուսուֆ-խան Սըփահդարը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում տեղական բնակ-

չության կյանքն ու կայքը անվտանգ դարձնելու համար: Նրա այդ քաղաքականության հետևանքով Արաղստանի գյուղերը սկսում են բազմամարդ դառնալ ու շենանալ, երկրագործությունը, այգեգործությունը և անասնապահությունը սկսում է վերակենդանանալ, արհեստներն ու վաճառականությունը ծաղկել: Յուսուֆ-խանը հատուկ հովանավորողական քաղաքականություն է վարել Արաղստանի հայերի նկատմամբ:

Ֆաթի-Ալի շահը մեծ համարում է ունեցել Յուսուֆ-խանի նկատմամբ: Շատ դեպքերում նրանից հարցրել է խորհուրդներ, ուղարկել ամենավտանգավոր ապստամբությունները ճնշելու համար և այլն: Երբ շահը տվել է այս կամ այն հանձնարարությունը, սովորաբար ասել է, թե «զնա այս գործը կատարիր, ինչպես քո հանձարը քեզ ցույց կտա»⁵⁵:

Աղա-Մոհամմադ և Ֆաթի-Ալի շահերի կառավարման տարիներին իրանական բանակում եղել են նաև բազմաթիվ հրետանու հրամանատարներ («Թուփչի բաշի») կամ «Սիր թուփխանե», այսինքն թնդանոթներ ձուլող գործարանների ղեկավարներ: Մեզ են հասել դրանցից մի քանիսի անունները՝ Մուսիս կամ Մոսես խան թուփչի բաշի, Յուսուֆ թուփչի բաշի, Վարդան-բեկ, Ղարազյոզ-բեկ, Ֆառուխ-բեկ (երևանցի), Ջանի-բեկ (ղարաբաղցի), Խոսրով-խան Ղայթմազյանց՝ մականվանյալ «շիր», այսինքն առյուծ, Յաղուր-խան սուլթան (կապիտան) և ուրիշներ⁵⁶:

XIX դարում արքունի և պետական բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել նաև մի շարք մահմեդականացած կամ քրիստոնյա հայեր. Սեթ-խան Աստվածատուրը (Շատուրը), Հովհաննես-խան Ազալյանը, Դավիթ-խան Դավթյանը, Ջեհանգիր Էնիկուրի Մամիկոնյանը (մեծ ծառայություններ ունի ինչպես Իրանի ռազմական գործում, այնպես էլ քաղաքացիական վարչության մեջ, եղել է նաև Իրանի գեղարվեստի նախարարը), Աղա-Բահրամը (Մելիք-Շահնազարյան) եղել է Գերագույն դիվանի անդամ, ինչպես նաև Քերմանշահի ռազմական շրջանի զորքերի հրամանատար, Ջոհրաբ-խան ղոլամ փիշ-խեղմաթ բաշին (1835թ. Արբաս-Սիրզայի կողմից նշանակվել է Խորասանի նահանգի կուսակալ), Դավիթ-խան Սկրայյանը (Հնդկաստանում և Եվրոպայում բժշկական կրթություն ստանալուց հետո Մոհամմադ-շահի կառավարման տարիներին դառնում է արքունի բժիշկ):

Հիշատակություն կա նույնիսկ այն մասին, որ դավանափոխ եղած մի ոմն հայ՝ Տեր-Գրիգորյանց ազգանունով, հասնում է կրոնական նվիրապետության բարձր աստիճանի՝ դառնալով «մոլլա-բաշի» (Մոլլա-բաշի հաջի մոլլա Քյարին)⁵⁷:

Այսպիսով, Իրանի հայ գաղթօջախը, որը սփյուռքի ամենաահին գաղութներից մեկն է, նոր ժամանակներում ավելի գործուն, ծանրակշիռ ու ազդեցիկ դերակատարություն է ունեցել այդ երկրի տնտեսական, քաղաքական, հասարակական ու մշակութային կյանքում: Չափազանց մեծ է նրա դերը նաև Իրանի արդիականացման ու եվրոպականացման

գործու: Անկասկած այդ գործում իրենց որոշակի լուծան են ներդրել նաև պարսկական պետական, հասարակական-քաղաքական ու զինվորական ծառայության մեջ գտնված հայ բազմաթիվ գործիչներ, որոնց մի մասը իրերի բերումով, դավանափոխ լինելով և ընդունելով իսլամը, ամսիջական մասնակցություն չի ունեցել իրանահայերի համայնքային կյանքին: Սակայն մեր խորին համոզմամբ, չի կարելի այդ գործիչներին կտրել մեր պատմությունից, առավել ևս, որ նրանցից շատերը զուրկ չեն եղել ազգային զգացումներից և փորձել են պահպանել իրենց ազգային դիմագիծն ու նկարագիրը և օգտակար լինել սեփական ժողովրդին:

VAHAN BAIBOURTIAN

PAGES OF 19TH CENTURY IRANIAN-ARMENIAN HISTORY

Armenians have lived in Iran since ancient times. However, a well-organized Armenian Community with national and religious institutions emerged only in the 17th century. During the 19th century, Armenians continued to play an important role in the social, political, commercial, economic, and cultural life of Iran. Armenians have made a vast contribution to the modernization and westernization of Iran.

The Armenian Community in Iran has enjoyed the Iranian Government's patronage and the Iranian people's hospitality. The Government saw Armenians as a useful element for the state and tried to create favorable conditions for their stay, despite various restrictions and obstacles faced by people of other religions on the background of Shariah laws otherwise found in this Islamic country.

As law-obedient citizens, Armenians themselves created favorable grounds for the Armenian and Iranian peoples to become closer.

During the 19th century, spiritual and public life of Iranian Armenians focused in two dioceses—the Atrpatakan Diocese and the Iranian-India Diocese. These two Armenian dioceses enjoyed internal autonomy. Armenian communities enjoyed vast freedom to found their educational and cultural institutions. School classes were taught in Armenian.

Though Armenians were a negligible minority compared to the abundant Muslim population, they played an enormous role in Iran's intellectual life, facilitating the dissemination of modern European political and social ideas and doctrines, promoting the achievements of technology and the European civilization, and supporting the development of political and other culture in Iran. A key motive for the political activity of Iranian Armenians was their patriotic attachment to Iran, which they have deemed their second fatherland.

The crucial contribution of Armenians to Iran's cultural life enabled Europeans visiting Iran to call Armenians "the torchbearers of Oriental civilization."

Iran's Armenian population also contributed to the political awakening of Iran's population and reforms in political and public spheres, inspired by ideas of reviving their birthplace.

1. St'u Histori of Persia under Qajar Rule. Transl. From the Persia of Hasan-e Fasai's "Farsnameye Naseri", New York-London, 1972: Emeneh Pakrevan, Agha Mohammad Qhajar, Tehran, 1953.
2. St'u Նիսբեր ազգային պատմութեան համար: Երեւելի հայկազունք ի Պարսկաստան, աշխատասիրութեամբ Գալուստ Շերմազանեանի, Ռոստով (Դոնի վրա), 1891: Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002.
3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 65-73.
4. Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք, Թիֆլիս, 1894, էջ 338.
5. Բայրուրյան Վ., Իրանն այսօր(տեղեկատու), Երևան, 1999, էջ 280.
6. Գորոյանց Ն., Պարսկաստանի հայերը, Թեհրան, 1968, էջ 94-95.
7. St'u մաև Աճեմյան Հ., Սուրբ Թադեի Վանքը, Թեհրան, 1960.
8. Նրա մասին տն'ս Biographical Sketch of His Late Royal Higness Abbas Mirza, Prince Royal of Persia, JRAS, Vol. I, 1834, p.p. 322-325; Abol Qhasem Lachini. Abbas Mirza Nayebe os-Saltaneh. Tehran, 1947.
9. Ալի Ասղար Շեմիմ, Իրան դար դուրե-ն սալթանաթ-ն դաջարհա, Թեհրան, 1963, էջ 95 (պարսկերեն լեզվով).
10. St'u Waterfield R., Christians in Persia. Assirians, Armenians, Roman Catholics and Protestants, London, 1973, p.80, Fraser J.B., Travels and Adventurcs in the Caspian Sea, London, 1826, p.307.
11. Աճառյան Հ., նշվ. աշխ, էջ 243.
12. St'u Նասեր Նաջմի, Իրան դար միյան-ն թուֆան յա զեմդեզանի-ն Արբաս Միրզա, մայեր ալ-սալթանե, վա ջանգհա-ն Իրան վա ռուս, Թեհրան, 1957(պարսկ. լեզվով).
13. Հարություն Տեր-Հովհաննես, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու որ ՅԱսպահան, հատ.Ա, Նոր Ջուղա, 1880,էջ 397: Տե'ս մաև Ռային Իսմայիլ, Իրանյան-ն արմանի, Թեհրան, 1970, էջ 119 (պարսկ. լեզվով).
14. Кузнецова Н.А., Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII-первой половине XIX в. В кн. Очерки новой истории Ирана, Москва, 1978, стр. 62.
15. George A. Bourmoutian, Armenians in Nineteenth-Century Iran. The Armenians of Iran. The Paradoxical Role of a Minority in a Dominant Culture: Articles and Documents, edited by Cosroe Chaqueri, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1998, p.57,72.
16. St'u Myr-Davoud-Zadour de Melik Schahnazar, Envoye' de perse en France, Notice sur L'etat actuel de la Perse, Paris, 1818, s.65-75.
17. "Вестник Европы", 1815, май, стр. 61-65.
18. Arasteh Reza, The Character, Organisation and Social Role of the Lutis (Javanmardan) in the Traditional Iranian Society of the Nineteenth Century.-

- "Journal of Economic and Social History of the Orient", 1961, February. p.p.47-52.
19. Архив Внешней политики России, ф. Миссия в Персии, оп.528а, е 422, л. 2,4.
 20. Кузнецова Н.А., Политическое и социально-экономическое..., стр.59.
 21. Հարություն Տեր-Հովհաննես, Գլ.աշխ., հատ.Ա., էջ 399.
 22. Curzon G. N., Persia and Persian Question. London, 1892, Vol. I, p. 507.
 23. George A. Bournoutian, Գլ. աշխ., էջ 56.
 24. Ռային Ի., Իրանյան-ե արմանի, Թեհրան, 1970, էջ 119-120 (պարսկերեն լեզվով).
 25. Հայաստանի Պետական Պատմական Արխիվ, ֆ.57, №224, էջ 13-18.
 26. Նույն տեղում.
 27. Հարություն Տեր-Հովհաննես, Գլ.աշխ., հ.II, էջ 83-85.
 28. Cosroe Chaqueri, Introduction to the Armenians of Iran: A Historical Perusal. "The Armenians of Iran", գրքում, p.4.
 29. Brown E.G., The Persian Revolution of 1905-1909, London, 1910, p 100.
 30. Jssawi Ch., The Economic History of Iran, 1800-1914, Chicago-London, 1971, p.p.22,60.
 31. George A. Bournoutian, Գլ. աշխ., էջ 57-58.
 32. «Զարագուգարները» այն պետական հիմնարկության ներկայացուցիչներն էին, որոնք մինչև XX դ. 20-ական թվականները, այսինքն կապիտուլյացիոն իրավունքի վերացումը, իրավունք ունեին դատելու և լուծելու քրիստոնյայի և մահմեդականի միջև եղած վեճերը: Ըստ էության, դա իր կոչումով հաշտարար դատարան էր:
 33. Յովհաննիսյան Յովսեփ, Յուշեր, հատ. Ա., Երևան, 1995, էջ 71-72.
 34. Նույն տեղում, էջ 72.
 35. Տե՛ս The Armenians of Iran. The Paradoxical Role..., p. XVII..
 36. Кузнецова Н.А., Об участии немусульман в торговле Ирана. "Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме", Москва, 1980, стр.119 .
 37. Տե՛ս Պատմութիւն Ատրպատականի հայոց-թեմական կենտրոնական դպրոցի, Թեհրան, 1981.
 38. Էմար Յ., Եփրեմ, Թեհրան, 1964, էջ 73.
 39. Նույն տեղում, էջ 74.
 40. Տե՛ս Baibourtian V., International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century, New Delhi, 2004.
 41. Տե՛ս Lambton A. K., The Case of Hajii Abd al-Kazim. A Study of the Role the Merchant in Mid-nineteenth Century. Persia-Iran and Islam. Edinburgh, 1971.
 42. MacDonald J. Kinneir, A Geographical Memoir of the Persian Empire, London, 1813, p. 36.
 43. Кузнецова Н.А., Об участии немусульман...,стр.118.
 44. Տե՛ս Ստեփանյան Ս. Խ., Հայ առևտրական քուրժուպիան Իրանի տնտեսական կյանքում, Երևան, 1992.
 45. Տե՛ս Bosworth E., and Hillenbrand C., Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change 1800-1925, Costa Mesa, California, 1992, p.p. 271-272.

46. Տե՛ս Կазарян М., Художники Овнатанян, Москва, 1968.
47. Տե՛ս Algar H., Mirza Malkam Khan: The Study in the History of Iranian Modernizm. Berkeley. 1973.
48. Տե՛ս Դարֆի Գ., Հովհաննես Մասեհյան (1864-1931), մահվան 30-ամյակի առթիվ, Թեհրան, 1963: «Շեքսպիրական», Հ.6, Երևան, 1980: Ջարյան Ռ., Մասեհյան, «Հայկական սովետական հանրագիտարան», Հ.7.
49. Տե՛ս Myr-Davoud-Zadour de Melik Schahnazar. Envoye' de perse en France. Notice sur L'etat actuel de Perse. Paris. 1818.
50. Տե՛ս Ռային Ի., Մալաթ Շահնազար Միրզավուդ Ջադուրյան, Նախոսքին Ֆերեսթադի-ե Նապոլեոն քե Իրան, Թեհրան, 1973 (պարսկերեն լեզվով).
51. Polak J. E., Persien, Das land und seine Bewohner. V.I, Leipzig. 1865, s.298..
52. Մանրամասն տե՛ս Նիսբեր ազգային պատմութեան համար..., էջ 90.
53. Նույն տեղում, էջ 91-93.
54. The Armenians of Iran..., p.59.
55. Նիսբեր ազգային պատմութեան համար..., էջ 20-21.
56. Նույն տեղում.
57. Նույն տեղում, էջ 37-38.
58. Նույն տեղում, էջ 91-93, 118-122, 168.